

ÚJ KÖNYVEK

Korunk mozaikja és az életöröm tanúsága

Recenzió Berend T. Iván: *Élj érdekes időkben!*

(Éghajlat Könyvkiadó, 2020, Budapest, 598 oldal)

című könyvéről*

GYÖRFFY DÓRA

*Berend T. Iván 90. születésnapja alkalmából jelent meg *Élj érdekes időkben!* című esszégyűjteménye. Az elemzés vezérfonalát a populista politika képezi, amelyet a szerző napjaink egyik legfontosabb kihívásának tart az Egyesült Államokban és Európában egyaránt. Az esszégyűjtemény alapján a cikk bemutatja a populizmus leglényegesebb jellemzőit, történeti gyökereit, legfontosabb magyarázatait és viszonyát az Európai Unióhoz.*

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: A10, F55, F60, N10, O10, O50, Y30.

Kulcsszavak: Berend T. Iván, Egyesült Államok, Európai Unió, fasizmus, gazdasági fejlődés, Magyarország, nacionalizmus, populizmus.

Abstract

A Mosaic of Our Age and the Zest for Life

A review of Iván T. Berend: *Live in an interesting time!*

DÓRA GYÖRFFY

The article reviews the collection of essays by Iván T. Berend published on the occasion of his 90th birthday. The review focuses on the analysis of populism, which the author considers a crucial

A kézirat első változata 2020. november 16-án érkezett szerkesztőségünkbe.

<https://doi.org/10.47630/KULG.2020.64.11-12.70>

Györffy Dóra egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Nemzetközi és Politikatudományi Intézet és Budapesti Corvinus Egyetem, Összehasonlító és Intézményi Gazdaságtan Tanszék.
E-mail: gyorffy.dora@btk.ppke.hu

challenge of our age both in the United States and Europe. On the basis of the book the article provides an overview on the main characteristics of populist regimes and leaders, the historical roots of populism and the explanations behind the phenomenon. It highlights the fact that while there are national varieties of populism, the anti-European Union sentiment common to them is one of their chief distinguishing characteristics.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: A10, F55, F60, N10, O10, O50, Y30.

Keywords: Iván T. Berend, economic development, European Union, fascism, Hungary, nationalism, populism, United States.

Berend T. Iván 90. születésnapja alkalmából jelent meg új esszégyűjteménye az Éghajlat Kiadó gondozásában. Címével a világhírű történész arra utal, hogy miután végigélte a 20. század rendkívüli viszontagságait, a 2010-es éveket ismét „érdekes időknek” érzi: „a címnek választott kínai eredetű mondás ... nem jókívánság, hanem átok, hiszen az érdekes idők – szemben az unalmas idők békés nyugalmával – zaklatottak, kellemetlenek, sőt gyakran életveszélyesek is” (5. o.). A kötet egyik esszéje az érdekes idők megítélését tovább árnyalja: Charles Dickenst idézve „[a]zok voltak a legszebb idők, és azok voltak a legrútább idők, az volt a bölcsesség kora, az volt a balgaság kora, azok voltak a hit napjai, azok voltak a hitetlenség napjai, az volt a Fény évadja, az volt a Sötétség évadja, az volt a remény tavasza, az volt a kilátástalanság tele...” (121. o.). Mindez maradéktalanul igaz a 20. századra, amikor a borzalmas háborúk mellett hihetetlen technológiai fejlődés, népességrobbanás és életszínvonal-emelkedés következett be szerte a világban. A szerző napjainkban is egymással párhuzamos folyamatokra hívja fel a figyelmet – miközben a szélsőséges nacionalista populizmus fenyegeti a második világháború utáni rendet, a világ minden tájáról összefogtak emberek a Notre-Dame vagy a barlangban rekedt thaiföldi gyerekek megmentéséért.

A kötetben összegződik mindaz a tudás, amelyet Berend T. Iván kivételesen gazdag, személyes életútja során megszerzett: miután átélte a dachau koncentrációs tábor borzalmait, rendkívül gyors és sikeres tudományos pályát futott be Magyarországon – 43 évesen már a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. A rendszerváltás idején, 60 évesen azonban egy második MTA-elnöki tisztség helyett szinte a nulláról indulva újakezdte az életét Los Angelesben a UCLA professzoraként.¹ Életének vezérmotívuma a „Ne nézz hátra!” gondolat, amely megjelenik az ógörög mitológiában,

¹ Az életrajzi elemekről alaposan ír köszöntőjében Békési László, volt pénzügyminiszter (Békési, 2020).

a Bibliában és az indián mesevilágban egyaránt: „A jelenben kell élni és a jövőre készülni, előre kell tekinteni és menni és hinni kell. ... Ami mögöttem volt, mögöttem volt, már nem foglalkoztatott többé, legyen az tragikus vagy éppen szerencsés és sikeres” (265. o., 267. o.). A tapasztalatok és a tudás azonban megmaradt, és ez adja a háttérrel a jelen megértéséhez.

A 2017 és 2020 között született írások mozaikszerűen villantják fel múlt és jelen világát, a kulturális alkotások, a politikai folyamatok, a gazdasági fejlődés és a történelem eseményeinek elemzése révén. Bármely témához nyúl is a szerző, az olvasó élvezetes stílusú, kiváló érvelésű és adatokban gazdag elemzéssel találkozik. A kötet esszéi véletlenszerű sorrendben követik egymást, az olvasónak végig az a benyomása, hogy különféle témákról kellemes beszélgetést folytat a szerzővel. A szerteágazó gondolatokból végül mégis összeáll a nagy kép, és a mozaik elemeiből kirajzolódnak napjaink legfontosabb kérdései és problémái.

Berend T. Iván gazdaságtörténészként nem hisz a determinizmusban – a kötetben számos olyan ország (például Írország, Dánia, Ausztria vagy a balti országok) esetét mutatja be, amelyek túlléptek nehézségeiken és rendkívüli fejlődési teljesítményt nyújtottak. Nem veti azonban el azt a gondolatot, hogy a múltbéli események nagyon erősen formálják a jelent: a francia Annales-iskola *longue durée* irányzata jelentős hatással volt rá, amely szerint „a történelem folyamán kialakult magatartási formák, gondolkodási és cselekvési módok nem halnak meg gyorsan és könnyen, nem tűnnek el maradéktalanul, hanem minden logika ellenére hatásai sokáig tovább élnek. A múltnak tehát van bizonyos jelenidejősége a történelemben, ahogy mindenki maga is tapasztalhatja, hogy családja és saját múltja mennyire és mennyiben befolyásolja karakterét és gondolkodását, és ezzel bizonyos mértékig cselekedeteit is” (9. o.). Erre is számos példát hoz a lemaradó országokból Moldovától a harmadik világ kudarcaiig. A *longue durée* perspektívájából próbálja megérteni az öt leginkább foglalkoztató Egyesült Államok, Magyarország és az Európai Unió legfontosabb kérdéseit is.

A kötet egyik vezérmotívuma a populizmus felemelkedése és ennek elemzése a történelem fényében. Donald Trump hatalomra kerülése, a brexit tragédiája és a magyarországi fejlemények egyaránt komoly nyugtalanságra adnak okot. Gyakoriak a történelmi összehasonlítások a fasiszmissal, Berend T. Iván azonban óv a fogalmak helytelen használatától. A fasiszta ideológiában „[k]iemelhető a szélsőséges, vagy ahogy Hannah Arendt fogalmazta, »törzsi nacionalizmus«, ami az egyént aláveti a nemzeti közösségnek, és egyben rasszizmussal is társul. A nemzet számára megfelelő életteret igyekszik biztosítani, és hódító törekvései kapcsán ellentétben, sőt harcban áll rivális nemzetekkel. Ezzel szorosan összekapcsolódik az autokratikus,

totális állam” (168. o.). Ennek alapján Európában és az USA-ban nem beszélhetünk fasizmusról. Mégis beszélhetünk fasiszta jellegű eszmékről a populista mozgalmak kapcsán, amelyek a szélsőséges rasszizmus és a radikális nacionalizmus eszköztárát felhasználva az idegenek elleni uszítással igyekeznek hatalmukat biztosítani. A szerző figyelmeztet, hogy a „fasiszta nézetek és jelszavak veszélyesek, és felélesztenek lappangó érzelmeket és szőnyeg alá söpört nézeteket, feltámasztanak embertelenséget és agressziót” (170. o.). A retorikát nem teszi kevésbé veszélyessé az a tény, hogy a vezetők demokratikus választások révén kerülnek hatalomra. Ennek ellenére a 2010-es években tapasztalt jelenség új nevet érdemel, ami kiemeli a demokratikus díszletek ürességét, mint Fareed Zakaria illiberális demokrácia gondolata vagy a rasszista-szélsőjobboldali populista rezsime elnevezés.² A szerző hasonlóan óvatosan kezeli a maffiaállam fogalmát is, amely eredeti értelmében „a kormány és a bűnöző szervezetek szerves összekapcsolódására utal” (114. o.) többek között az ellenfelek kiiktatásában, meggyilkolásában. Ez a definíció elsősorban Putyin Oroszországra illik, amely akár külföldön is meggyilkoltatja a rendszer ellenfeleit és árulóit. A kötet egyik esszéje megrázó példákat mutat be erre.

A populizmus felemelkedésének magyarázatában a szerző különleges figyelmet szentel az egyenlőtlenségek növekedésének, ami az elmúlt évtizedekben számos fejlett országban, különösen az Egyesült Államokban megfigyelhető a globalizáció és az új technológiai forradalom kibontakozásával párhuzamosan. Berend T. Iván gazdaságfilozófiájában Polányi Károly gondolatait követi, aki elvetette a piac önszabályozásának ideáját, és amellett érvelt, hogy „míg a szabályozatlan piac a társadalmat a gazdaság alá rendeli, a szabályozott, korlátozott és regulált piac a gazdaságot rendeli a társadalom alá, ahol a helye van” (50. o.). Ennek alapján a szerző elítélően szól azokról a gazdaságpolitikai lépésekről, amelyek az USA-ban a felső egy százalékot kedvezményezik, míg a középosztály, amely a mediánjövedelem 75–200 százalékát keresi, egyre zsugorodik. A szegénység még olyan helyeken is látványos, mint Los Angeles, a világ egyik leggazdagabb városa. A hátrahagyott emberek könnyen fogékonyakká válnak a populista retorikát használó politikai erők üzeneteire, mivel azok „jövedelmi szintjük ígért megemelésével, esetenként a nyugdíjkorhatár csökkentésének, a béreket lenyomó bevándorlás megszüntetésének és az

² Ezeknek a rendszereknek az elnevezéséről valóban komoly vita folyik a szakirodalomban. Kornai (2016:1099) szerint „[n]agy hiba lenne – és a magam részéről erre nem is vagyok hajlandó –, ha a demokrácia hívei átengednék a szó használatát olyan kormányzati formák elnevezésére, amelyek alapvető ismérvek szerint nem demokráciák.” Ő határozottan az autoriter elnevezést preferálja. Szintén gyakran előkerül a hibrid rezsime meghatározás. A fogalmi vitákról összefoglalóan lásd Bozóki & Hegedűs (2017).

elveszett állások visszahozásának ígéretével igyekeznek hatalomra kerülni” (252. o.). Az egyenlőtlenség kezelése, különösen a negyedik ipari forradalom tükrében, a következő évtized egyik nagy kihívása. A megoldás a szerző szerint nem a globalizáció visszafordításában található – ez a populista mozgalmak ígérete –, hanem azokban az állami beavatkozásokban, amelyek megvédik a tömegeket a legkárosabb hatásaitól.

A szerző úgy véli, a populizmus a társadalom 25–30 százaléka, válsághelyzetben pedig akár a fele számára is vonzó lehet. Amikor a lakosság egy jelentős, csendes többsége nem megy el szavazni, akkor ez az egyharmad eldöntheti a választásokat. Ők általában kevésbé képzettek, és jellemzően fogékonyak az összeesküvés-elméletekre. Ennek a jelenségnek szintén jelentős teret szentel a kötet. A Soros-ellenes kampányt Oroszországból eredezteti, ahol már 2015-ben nemkívánatossá nyilvánítottak egyes civil szervezeteket, és ajánlották ezeknek a csoportoknak a betiltását más kelet-európai országban is. A hisztéria pedig elterjedt, a szerző megdöbbenésére még az Egyesült Államokban is. Az összeesküvés-elméletek természetesen nem új jelenségek. Az egyik esszében számos múltbeli példa is előkerül a 18–20. századból: a kútmérgezés teóriái, a Cion bölcseinek jegyzőkönyve, a szabadkőműves összeesküvésekről szóló spekulációk vagy a „Dollchstoss”, azaz a hátba döfés konspirációs teóriája. Napjainkban a különféle összeesküvés-elméletek rendkívül gyorsan tudnak terjedni a közösségi média segítségével, és különösen ijesztő, amikor ezek a régi toposzok születnek újjá a populista vezetők retorikájában.

A populizmus azonban a fasizmushoz hasonlóan nem homogén jelenség – nemzeti változatai vannak a történelmi előzmények függvényében. Nagy-Britanniában a szerző az „angolok kivételességi tudata” számlájára írja a szélsőséges gondolatok vonzerejét, amihez annak ellenére ragaszkodnak, hogy a gyarmatbirodalom mára a múlté, az ipari-technológiai elsőség szintén, és Anglia „egy viszonylag kicsi és nem is nagyon gazdag európai országgá zsugorodott, melyet számos európai ország már le hagyott” (526. o.). Az Egyesült Államokban a rabszolgaság öröksége kísért még mindig, a rasszizmus Donald Trump számára hívószóvá vált. A szerző megrázó leírást nyújt a 2016-ban megnyílt washingtoni Afroamerikai Múzeumról, amely a rabszolgatartás szörnyűségeit is alaposan bemutatja. Szintén ír a rendőri erőszakról és fegyvertelen afroamerikaiak megöléséről, ami 2020 nyarán több városban is zavargásokhoz vezetett. A legmegdöbbentőbb talán az a tény, hogy még 2020-ban sem sikerült elfogadtatni egy szimbolikus jelentőségű lincselés elleni törvényt, mert a szenátus ellenállásán megbukott.

Számunkra a legfontosabb természetesen Magyarország elemzése. Az országban 1867 és 2017 között összesen tíz rendszerváltás zajlott le, ami radikálisan átalakította polgárainak sorsát. A liberalizmus mint eszme mindig is tünékenynek bizonyult a régióban – történelmi perspektívából az 1990 és 2010 közötti időszak a kivétel és nem a szabály. Berend T. Iván szerint a felzárkózás sikerére lenne szükség ahhoz, hogy a liberalizmus, demokrácia és piacgazdaság gondolatai tartós gyökeret eresszenek a régióban. A kapitalista mentalitással szembeni averzió gyökerei hosszú időszakra nyúlnak vissza. Az 1867-es kiegyezés utáni Magyarországon a modern piacgazdaság képviselője jellemzően a német és a zsidó polgárság volt, míg a magyarok a földbirtokos réteget és a parasztságot alkották. Kettős társadalom alakult ki: „Az egyik vonulat a feudális múltból átörökölt uralkodó arisztokrácia, középosztálybeli dzsentri és az alsó réteget képviselő parasztság volt. A másik ranglétra tetején a burzsoázia, középen a kisvállalkozói egzisztenciák, alján pedig a munkásság képviselte a modern társadalom rétegeit. Az első »nemzeti«, a második »idegen« volt” (528. o.). Ez a megkülönböztetés a szerző számára ma is kihallatszik a kormányzati retorikából, többek között a Budapestről szóló diskurzusban.

Napjaink megosztottságának érzékeltetésére az egyik esszében a szerző hosszan idézi Ady Endre írásait, amelyek több mint egy évszázaddal később is rendkívül aktuálisnak hatnak. Az idézetek közül kiemelkedik a „Kompország” című prózai írás 1905-ből: „Kompország, Kompország, Kompország: legképessebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza... Idealisták és gonosztevők összeálltak, álság levegőköveiből várakat csináltak, teleujjongták a világot, hogy a Kárpátok alatt kiépült Európa... A nagy Humbug nem Európának ártott meg, a hazugságot itthon hitték el...” (283. o.). A szerző szerint nem véletlen, hogy Ady is elutasítottá vált napjaink kultúrpolitikájában.

A túlfűtött nacionalizmus máig ható vonzereje Berend T. Iván szerint annak köszönhető, hogy amíg a történelem folyamán a régió kimaradt számos nyugati gondolati áramlatból, mint például a felvilágosodás vagy a tudományos forradalom, addig a romanticizmus, különösen a nemzeti romantika, átjárta a térséget. Ez magával hozta a nemzeti önrendelkezés iránti vágyat a 19. században, majd hozzájárult az első világháború után a nemzetállamok létrejöttéhez. A 19. században azonban a nacionalizmus felerősödése többször is etnikai tisztogatásokban csúcsosodott ki. A túlfűtött nacionalizmus jelen van a Trianonról szóló diskurzusban is, aminek a határok megszűnésével az Európai Unióban egyre kevésbé kellene, hogy jelentősége legyen. A magyar értelmezés ellenpontjaként a szerző két esszében a háború utáni Németország és Ausztria példáját hozza elő, amelyek vesztes hatalmukból Európa

leggazdagabb és legsikeresebb országai közé emelkedtek fel. Napjainkban a nacionalista gondolkodás hozzájárul olyan délibábok kialakulásához is, amelyek szerint a Nyugat hanyatlik, és a régió lesz az európai növekedés motorja, miközben a régió a Nyugat gazdasági erejének mindössze 31 százaléka – 1913-ban még 50 százalék volt.

A populista politikával szemben a kötetben Európa jelenti a sikertörténetet: „az Európai Unió létrehozása a kontinens legnagyobb történelmi teljesítménye volt ezredéves történelme folyamán” (137. o.). Az EU a „kontinens országai fejlődésének és biztonságának legfőbb záloga” (139. o.). Bár az integráció eszméje hosszú időszakra tekint vissza, a második világháború pusztításai után elemi erővel tört elő a béke iránti vágy, amit a föderális Európa gondolata testesített meg. Ezt támogatta az Egyesült Államok is, amelynek a hidegháború idején alapvető érdeke volt a kontinens ellenálló képessége a szovjet fenyegetéssel szemben. A populizmus ma ezt a képződményt fenyegeti a szuverenitásra való hivatkozással – a szerző profetikusan tekinti Ferenc pápa szavait, aki szerint „olyan beszédeket hallhatunk manapság, mint 1934-ben Hitlertől. Mi... mi, mi vagyunk mindenekelőtt. Ezek fenyegető gondolatok. A szuverenitás hangoztatása izolációhoz vezető magatartást tükröz. A szuverenitást védeni kell, de más országokhoz fűződő kapcsolatokat az európai közösségen belül ugyancsak védeni és fejleszteni kell. A szuverenitás előtérbe állítása eltúlzott és mindig rosszul végződik: háborúhoz vezet” (318. o.). Nem véletlen, hogy bár a populizmusnak eltérő nemzeti változatai vannak, az Európai Unióval szembeni ellenszenv közös jellemzőjük. Ez teljesedett ki a brexitben, amelyet a szerző rossz politikai színjátékként, elhúzódó tragikomédiaként jellemez. Szintén ez jelent meg Donald Trump EU-ellenes kirohanásaiban, aki szövetséges helyett riválist látott a közösségben. Nem túlzottan meglepő módon Putyin Oroszországa is a szövetség bomlasztásában érdekelt, akárcsak korábban a Szovjetunió. És ugyanebben a kontextusban értelmezhetőek azok a megnyilatkozások is, amelyek a közösséget „Európai Szovjetunióknak” nevezik. Különösen visszatetsző ez a hang a felzárkózni kívánó tagállamokban, hiszen amennyiben az Unió tagjaként „az elmaradottabb zónák és országok 1,3–1,8 százalékkal gyorsabb fejlődést tudnak elérni, mint a gazdag országok, akkor felzárkózásuk megindul” (384. o.).

Napjaink politikai fejleményeinek értelmezése a kötetben keveredik a szerző kulturális élményeinek a bemutatásával. Egészen lenyűgöző Berend T. Iván ismeretanyaga az emberi tevékenységek legkülönbözőbb területeiről – olvasmányok, zene, színház, film, kiállítás, turizmus, gasztronómia, sport egyaránt előkerül az esszében. Mindez a kötetben nem mellékszálként jelenik meg, hanem szorosan egybefonódik a személyes élet bemutatásával és a politikai történések értelmezésével. A

politika és erkölcs kapcsolatának elemzése során egyaránt előkerül a Hasogdzigyilkosság elemzése (amikor az amerikai vezetés nyíltan tagadta a morál jelentőségét politikájában) és a svéd filmművészeti alkotás, az „Ítélet a halott felett”, amely a svéd semlegesség dilemmáit jeleníti meg a második világháború idején. A bűn és bűnhődés kérdése kapcsán személyek, vállalatok nációkkal történő kollaborációjának valós történetei mellett Balzac regényeinek főszereplői is megjelennek. Az antiszemitizmussal kapcsolatos személyes tapasztalatok Nyerges András és Nádas Péter könyveinek bemutatásába vegyülnek. A populista vezetők jellemrajza Shakespeare Coriolanus című darabjának értelmezésével egészül ki. A migráció problémáit a bőségesen adatolt elemzések mellett egy 1973-as film, „A félelem megeszte a lelket” című felidézése révén szemlélteti a szerző.

Történelem, gazdaság, politika és kultúra mellett a kötet bepillantást enged a szerző személyes életébe is. Érdekes leírást ad Los Angelesről, ahol 30 éve új otthonra talált, utazásairól Amerikában és azon kívül, illetve jelenlegi életmódjáról. Hálás azért, hogy az elmúlt években nyugodt körülmények között számos könyvet megírhatott még,³ és a kötet zárásaként azt is kiemeli, hogy bár 85 évesen abbahagyta az oktatást, régi tanítványai továbbra is rendszeres kapcsolatban maradtak vele.

Az esszégyűjteményben a lenyűgöző tudás mélységes humánummal és bölcsességgel társul, és talán ez magyarázza, hogy bár a kötet rendkívül elgondolkoztató, mégsem megterhelő vagy nehéz olvasmány. A szerző életszeretete átsugárzik még a legtragikusabb témák elemzésén is, ahogyan akkor is, amikor a korábban aktív sportoló mozgásának korlátozottságáról vall: „Az élet még élhető...” (579. o.).

Az Éghajlat Könyvkiadó kötete méltó tisztelgés a kivételes életút és életmű előtt.

Hivatkozások

- Berend, T. I. (2016a). *The Contemporary Crisis of the European Union: Prospects for the Future*. Routledge, London–New York.
- Berend, T. I. (2016b). *The History of European Integration: a New Perspective*. Routledge, London–New York.
- Berend T. I. (2018). *Naplementék. Történelmi korszakvázlatok*. Éghajlat Kiadó, Budapest.
- Berend, T. I. (2019). *Against European Integration: The European Union and its Discontents*. London–New York, Routledge.
- Berend, T. I. (2020a). *A Century of Populist Demagogues: Eighteen European Portraits, 1918–2018*. Budapest–New York, CEU Press.

³ Egészen kivételes, hogy csupán az elmúlt néhány évben mennyi könyve jelent meg. Angolul lásd Berend (2016a, 2016b, 2019, 2020a, 2020b, 2020c), magyarul Berend (2018).

- Berend, T. I. (2020b). *Economic History of a Divided Europe: Four Diverse Regions in an Integrating Continent*. Routledge, London–New York.
- Berend, T. I. (2020c). *The Economics and Politics of European Integration: Populism, Nationalism and the History of the EU*. Routledge, London–New York.
- Békési L. (2020). Budapesttől Los Angelesig – Berend T. Iván 90 éves. *Közgazdasági Szemle*, 67(11), 1085–1092.
- Bozóki A. & Hegedüs D. (2017). A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26(2), 7–32.
- Kornai J. (2016). Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázás és kiegészítések a poszt-szocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*, 63(10), 1074–1119.